

לשוננו לעם

עורכים: חיים א' כהן, דוד טלשיר, יוסף עופר

מתוך

כרך מה, תשנ"ד

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

משקל השיר, דקדוק ותחביר

"אדון עולם" ו"יגדל אֱלֹהִים חַי"

מן המפורסמות היא: לשם משקל השיר לא נמנעו משוררי ספרד מלהמיר תנועה חטופה בשווא נח ושווא נח בתנועה חטופה, מה שקרוי בלשונם "להניח את הנע ולהניע את הנח". וכבר הראה אפרים חזן בקובץ שנת הלשון של לשוננו לעם (ירושלים התש"ן, עמ' 61) ניקוד לַעֲנָה (עי"ן בשווא נח) בשירתו של יצחק אבן כלפון, כנגד ניקוד לַעֲנָה שבמקרא, כגון "וְאַחֲרֵיתָהּ מָרָה בְּלַעֲנָה" (משלי ה, ד).

ראיתי להעיר: במשקל פַּעֲלָה בעי"ן השורש גרונית, כגון לַעֲנָה, אמנם האות השנייה מנוקדת חטף-פתח, כגון: אֶחָדָה, אֶחָדָה (שם מקום, כגון עזרא ח, טו), אֶחָדָה, פַּעֲלָה (שם מקום, כגון יהושע טו, ט-י), פַּעֲנָה (שם של כמה וכמה אישים, כגון מל"א ד, יב), פַּעֲנָה (שם של כמה וכמה אישים, כגון שמ"ב ד, ב), פַּעֲרָה (שם אישה, דה"א ח, ז), גַּאֲנָה, זַעֲנָה, טַחֲנָה, יַעֲנָה, מַעֲכָה, נַחֲלָה, נַעֲמָה, נַעֲרָה, שַׁאֲרָה (= קרבת משפחה, ויקרא יח, יז) שַׁעֲרָה. אבל תמצא במקרא במשקל הזה באותיות הגרוניות גם שווא: פַּעֲשָׂא (מלך ישראל, כגון מל"א טו, טז-יז), יַעֲלָה (שם איש, כגון עזרא ב, נו), יַעֲרָה (שם איש, דה"א ט, מב), לַעֲדָה (שם איש, דה"א ד, כא), רַעֲמָה (שם איש, דה"א א, ט), רַעֲמָה (= השער שבעורף הסוס וגם שם איש, בראשית י, ז).

נמצינו למדים: בעי"ן השורש גרונית שבמשקל פַּעֲלָה משמשים כאחד שווא ותנועה חטופה. משמע, חילוף לַעֲנָה/לַעֲנָה אין בו כדי לפגוע בדקדוק לשון המקרא. אולם יש שנמצא בפיוט חילוף שווא/תנועה חטופה הפוגע בדקדוק לשון המקרא, ובזה דָּכְרָנו כאן.

אדון עולם

לפי שהביא אפרים חזן במאמרו בית ראשון של הפיוט "אדון עולם", בואו נראה את המשכו של הפיוט, לפי הניקודים המצויים בסידורים:

בְּטָרִם כָּל יָצִיר נִבְרָא	אֲדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מָלַךְ
אֲזִי מֶלֶךְ שְׁמוֹ נִקְרָא	לָעֵת נַעֲשֶׂה בְּחִפְצוֹ כָּל
לְבָדוֹ יִמְלֹךְ נוֹרָא	וְאַחֲרֵי כָּלֹת הַכֹּל
- - - -	
וְצוּר חֲבִלִי בַּעַת צָרָה	וְהוּא אֱלִי וְחִי גוֹאֲלִי
- - - -	
בַּעַת אִישׁוֹ וְאַעֲיָרָה	בִּידוֹ אֶפְקִיד רוּחִי

משקל הפיוט: יתד, תנועה, תנועה, יתד, תנועה, תנועה, בין, בדלת בין בסוגר. כך בשורה הראשונה:

אֲדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מָלַךְ // בְּטָרִם כָּל יָצִיר נִבְרָא

אבל ארבע השורות שהובאו כאן אחרי השורה הראשונה טורפות לכאורה את השיטה. הדלת של השורה השנייה: לָעֵת נַעֲשֶׂה בְּחִפְצוֹ כָּל משקלה: יתד, תנועה, יתד, יתד, תנועה, תנועה; בעל כורחך אתה למד: הפייטן פייט: לָעֵת נַעֲשֶׂה בְּחִפְצוֹ כָּל, עי"ן של נעשה תחתיה שווא. ניקוד זה מיישב את משקל השיר ואת דקדוק הלשון כאחד, שכשארין פ"א הפועל גרונית, חברה הראשונה של נסתר העבר בבניין נפעל סגורה היא, כגון נָפַ שבשם הבניין נָפַעַל.

במקרא אתה מוצא תחת פ"א הפועל גרונית של בניין נפעל בנסתר העבר בין חטף בין שווא נח, כגון: נָעַזְבַּ (נחמיה יג, יא), נָעַלָה (במדבר י, יא), נַעֲשֶׂה (כגון ויקרא ז, ט) מזה, ולעומתם נַעֲדָר (שם"א ל, יט), נָעַלְם (כגון ויקרא ד, יג), נָעַתְם (ישעיהו ט, יח), נָעַתַר (ישעיהו יט, כב) מזה. בפועל נַעֲצַב תמצא גם שווא נח גם חטף. ביהונתן נאמר: "כִּי נַעֲצַב אֶל-דָּוִד" (שם"א כ, לד) – בשווא נח, ובדוד נאמר: "נַעֲצַב הַמֶּלֶךְ עַל-בְּנוֹ" (שם"ב יט, ג) – בחטף-סגול.

לפי הניקודים שבסידורים משקל הדלת של הבית השלישי הלוא הוא: יתד, יתד, תנועה, תנועה, תנועה, תנועה. ומשקל הסוגר זו דמותו: יתד, תנועה, תנועה, תנועה, תנועה. אבל משקל אֲדוֹן עוֹלָם אֲשֶׁר מֶלֶךְ תובע: וְאַחֲרֵי כָּלֹת הַכֹּל // לְבָדוֹ יִמְלֹךְ נוֹרָא.

פ-כלות, שווא נע בכ"ף השנייה, הדקדוק מרשה, כיוון שאין השווא של הכ"ף השנייה נח גמור, לפי שמקורו תנועה הוא, והרי זה שווא מרחף. בלי כ"ף תחילית הרי פלות, בשווא. לפיכך אין תלמוד לומר *כָּאֶכֶל, *כְּנָבֶל,

*כַּנְפֵּל, *כַּפְגֶּשׁ, *כַּשְׁכַּב, אלא כָּאָכַל (ישעיהו ה, כד), כָּנַבַּל (ישעיהו לד, ד), כַּנְפֵּל (שמ"ב יז, ט), כַּפְגֶּשׁ (ירמיהו מא, ו), כַּשְׁכַּב (מל"א א, כא).

ראינו שווא של כְּכֹלֹת, כיוון שמעיקרא שווא נע הוא, הרי הקריאה כְּ-כֹלֹת יש לה על מה שתסמוך. לא כן שווא של יִמְלֹךְ. בעל כורחך אתה קורא יִמְ-לֹךְ ואין אתה יכול להגות יִ-מְלֹךְ, שהברה ראשונה של יִפְעַל סגורה היא. אנו אומרים יִזְכֹּר, יִשְׁפֹּט – עי"ן הפועל בג"ד כפ"ת דגושה כשאין פ"א הפועל גרונית. וזכור: לִחְדָּף (דברים ו, יט) כנגד יִחְדָּף (משלי י, ג); לִחְגֹּר (ישעיהו כב, יב) כנגד תִּחְגֹּר (תהלים עו, יא), יִחְגֹּר (ויקרא טז, ד); וסימנך: יִאָרֵב לִחְטוֹף עֲנִי יִחְטֹף עֲנִי בְּמִשְׁכּוֹ בְּרִשְׁתּוֹ (תהלים י, ט); ועיין מ' מישור, "עה"פ רפה במקור 'לפעל'", חקרי עֵבֶר וְעֵרֶב, מוגשים ליהושע בלאו, תל-אביב-ירושלים תשנ"ג, עמ' 383–395).

הקריאה וְאַחֲרֵי, חי"ת בשווא, לשם יישוב משקל השיר, קריאה זו אין דקדוק הלשון מתיר, לפי שבנסמך הריבוי הכלל הוא תנועה חטופה תחת עי"ן השורש של הגרונית, כגון בַּעֲלִי, גַּחֲלִי, יַעֲלִי, לַהֲבִי, לַעֲגִי, נַחֲרִי, נַחֲלִי, שַׁעֲרִי. וכשלמ"ד השורש בג"ד כפ"ת, אותיות בג"ד כפ"ת רפות, כגון דִּלְתִּי, דִּרְכִּי, חֲנָפִי, פִּלְבִּי, מִלְכִּי. אבן-שושן הביא בקונקורדאנציה החדשה לתנ"ך שערך 619 מובאות של אַחֲרִי, לרבות כינויי גוף דבוקים, ולעולם חי"ת מנוקדת חטף-פתח.

בשורה הרביעית המשקל תובע: וְחִי גּוֹאֲלִי, אל"ף בשווא נח. אף ניקוד זה אין דקדוק הלשון מרשה, שהרי התנועה הראשונה של בינוני בניין קל במשקל פועל גדולה היא. אנו אומרים דוֹאֲגִים, שוֹאֲלִים, ואין אנחנו הוגים לא דוֹאֲגִים ולא שוֹאֲלִים.

את השורה החמישית קרא הפייטן, מן הסתם, בְּיָדוֹ אֶ/פָּקִיד רוּחִי, פ"א בשווא נע. ומה יִ-מְלֹךְ שראינו בשורה השלישית אי אפשר בעברית, אף אֶ-פָּקִיד לא יכירנו עוד דקדוק הלשון העברית. לפיכך אֶדְבִּיק, אֶזְכִּיר, אֶשְׁפִּיל, ההברה הראשונה סגורה ולשמאלה אות בג"ד כפ"ת דגושה.

סוף דבר. הפיוט "אדון עולם" כמות שהוא לנגד עינינו בסידורים טעון קשיים. החילופים נַעֲשֶׂה/נַעֲשֶׂה, כְּ-לֹת/כְּ-כֹלֹת קלים הם בעינינו. החילופים וְאַחֲרִי/וְאַחֲרִי, יִמְ-לֹךְ/יִ-מְלֹךְ, גּוֹאֲלִי/גּוֹאֲלִי, אֶפְ-קִיד/אֶ-פָּקִיד, אם קלים הם בעיני הפייטן, קשים הם כקריעת ים סוף לפני הבלשן. אין אתה יכול לאחוז את החבל בשני ראשיו, אין אתה יכול לצאת ידי חובת משקל השיר ודקדוק הלשון כאחד. המבקש שלא לסטות מדרך הדקדוק ולהלך בדרך הרבים

יקרא כמנוקד בסידורים. המבקש לקרוא לפי המשקל ששקל הפייטן, ואפילו ייקוב משקל הפיוט את הר הדקדוק, יקרא:

-- -- / -- --	//	-- -- / -- --
לַעֲת נַעֲשֶׂה		בְּחֶפְצוֹ כֹּל
וְאַחֲרֵי כֵן		כָּלֹת הַכֹּל
וְהוּא אֵלֵי		וְחֵי גּוֹאֲלִי
בְּיָדוֹ אֶ		פָּקִיד רוּחִי

יגדל אֱלֹהִים חֵי

להבדיל מן הפיוט "אדון עולם", שאין אנחנו יודעים את שם מחברו, ידוע שחיבר את הפיוט "יגדל אֱלֹהִים חֵי" ר' דניאל בר יהודה דיין (רומא, המאה ה"ד). ניכר הדבר שהיה ר' דניאל מחמיר על עצמו ומדקדק בקולמוסו יותר ממחברו של "אדון עולם". משקל הפיוט הלוא הוא: תנועה, תנועה, יתד / תנועה, תנועה, יתד / תנועה, תנועה, בין בדלת בין בסוגר:

-- -- / -- --	//	-- -- / -- --
יִגְדַּל אֱלֹהִים חֵי וַיִּשְׁתַּבַּח		נִמְצָא וְאֵין עֵת אֶל מְצִיאוֹתוֹ.

לפיכך אין לנקד בדלת של הבית השני: נַעֲלֶם וְגַם אֵין סוֹף לְאַחֲדוֹתוֹ, עֵי"ן בחטף-סגול, כדרך שניקד ח"ד רוזנשטיין (אביו של המילונאי אברהם אבן-שושן) בסידורו שירה חדשה (ירושלים תש"ט). בסדר עבודת ישראל שערך יצחק זליגמן בָּר (הוצאת רדלהיים, תרכ"ח), מנוקד נַעֲלֶם. בקנאתו אשר קינא בָּר למשקל השיר הטיל דגש קל בלמ"ד של נַעֲלֶם, ונקט את השיטה המקובלת בהערות המסורה, שבהן ניקוד גרונית בשווא, במקום חטף, מכונה לעתים "דגש" (ראה י' ייבין, מבוא למסורה הטברנית, ירושלים תשל"ב, עמ' 66), היא שיטת "הניקוד הטברני המורחב" של הטלת דגשים קלים גם באותיות שאינן בכלל בג"ד כפ"ת. הדגש הקל של למ"ד בתיבה נַעֲלֶם ללמד יצא, שע"ן שמימינה, שווא (נח) ניקודה, והברתה הברה סגורה. בסידור רִנַּת יִשְׂרָאֵל שערך שלמה טל (ירושלים ה'תשל"ג) תמצא את הבית השישי והתשיעי של הפיוט כסדר הזה:

שָׁפַע נְבוֹאָתוֹ נְתָנוּ	אֶל אֲנָשֵׁי סִגְלָתוֹ וְתַפְאֲרָתוֹ
לֹא יַחְלִיף הָאֵל וְלֹא יִמִּיר דָּתוֹ	לְעוֹלָמִים לְזוֹלָתוֹ

כיוון עורך הסידור לתחבירו של פיוט, אבל טרף לו למשקל, שכן בסדר שסידר את שני הבתים נמצאת הדלת שבבית השישי חסרה תנועה אחת

והסוגר יתר תנועה אחת, ובבית התשיעי נמצאת הדלת יתרה שתי תנועות
והסוגר חסר שתי תנועות. לתקנת משקל השיר העבר אֶל ימינה, אל הדלת,
והעבר דָּתוֹ שמאלה, אל הסוגר. ואמנם כך סידרו את שני הבתים בְּר
ורוזנשטיין בסידוריהם:

שָׁפַע נְבוֹאָתוֹ וְנָתַן אֶל
לֹא יַחְלִיף הָאֵל וְלֹא יִמִּיר

וְדוֹק שְׁבִינְיוֹן הַמְסוּרֵתִי הַמוֹשֵׁר בַּבִּת־כְּנָסִיּוֹת אֲשֶׁכְּנַזִּים רַבִּים אֲכֵן מִצְוִיהָ אֶל שְׁבִית הַשִּׁישִׁי בְּדִלְתוֹ שֶׁל הַבֵּית וְלֹא בִסּוּגָר. עוֹד יוֹשֵׁם אֶל לֵב שֶׁהִמְשַׁקֵּל מִפְּרָק לִשְׁתֵּי יָמִים לִלְמַ"ד הַדְּגוּשָׁה דָּגֵשׁ חֶזֶק שֶׁבִסּוּגָר שֶׁל אוֹתוֹ בֵּית: אֲנִישִׁי סֶגֶל/לְתוֹ וְתַפֿ/אֲרֵתוֹ, לִפִּי שֶׁהִבְרַתָּה שֶׁל גִּימַ"ל סְגוּרָת דָּגֵשׁ חֶזֶק הִיא. כִּיּוֹצֵא בְּדַבָּר בְּשֵׁם גְּדִלְתוֹ שֶׁבִּבְּתִי הַקּוֹדֵם: יוֹרָה גְּדִל/לְתוֹ וּמַל/כּוֹתוֹ.

רוזנשטיין וטל הביאו את דלת הבית השניים-עשר בזה הלשון יִשְׁלַח לְקַץ הַיָּמִין מְשִׁיחֲנּוּ. אֲכֵן זֶה סוּפוֹ שֶׁל סֵפֶר דְּנִיאל: (וְתִנּוּחַ וְתַעֲמֹד לְגִרְלָהּ) לְקַץ הַיָּמִין. אֲלֵא כֵךְ נִמְצְאָת הַדֹּלֶת יִתְּרָה תְּנוּעָה אַחֲתָה. תִּקְנֵת מִשְׁקַל הַשִּׁיר כּוֹפֶה אֶפּוֹא סִטִּיָּה מִן הַכְּתוּב בַּמִּקְרָא, זֹאת אוֹמֶרֶת, שִׁמוּטָה שֶׁל ה"א הַיִּדְעָה: לְקַץ יָמִין. וְאֲכֵן הֵבִיא בֵּר בִּסְדּוּרוֹ (בְּלִי סִימְנֵי הַמִּשְׁקָל):

ישלח לקץ ימין משיחנו.

יִגְדַּל אֱלֹהִים דָּד וְיִשְׁתַּבַּח
אֶחָד וְאֶחָד יְחִיד בְּחֵדוֹ
אֵין לוֹ דְּמֻתָּהּ וְהֵפֶךְ וְאֵין
עֲדֻמּוֹ לְכָל־דְּכֻרָאֵשׁ נִבְרָא
הֵט אֲדוֹן עוֹלָם לְכָל־נִצָּץ
שִׁשְׁעָה בְּוֹאֲרֵה נִרְטָה אֶל־
לֹא קָם בְּיָשׁוּאֵל בְּמַשְׁהָ עוֹד
וְחֵרֶת אֶמֶת בְּתוֹ לַעֲמֹה אֵל
לֹא יִחְלֹף הָאֵל וְלֹא יִמִּיד
עוֹסֶפֶה וְיִוְבֵּעַ סִרְתֵּינִי
וּמֵל לֹאֵשׁ חֶסֶד בְּמַסְעֵל
יִשְׁלַח לִקְצֵן יָמִין מִשְׁמֵי
מַתִּים וְחֵה אֵל בְּרַב חֶסֶד

נוסח "יגדל" שבסידור עבודת ישראל ליצחק בר (על פי הוצאת רדליים תרכ"ח, עמ' 154)